

սակերներ էին. միտ ընդհանրապէս քիչ էին ուտում, ոչ թէ այն պատճառով, որ թանկ էր, այլ որովհետեւ զօրեղ աննդառութեան շատ քիչ կարիք էր զգացւում, — հարաւր իւր ազդեցութիւնն էր անում: Այժմ էլ Խտալիայում աւելի կերակրւում են ցորենով, իսկ հնումը հոովմայեցութեամբ ողջ սեղանը կազմուած կլինէր միայն հացով, միևնոյն ժամանակ ենթադրւում էր, որ իրենք էին և աղում և հաց թխում: Մի ճորտի օրապահիկը հոովմութեամբ հաւասար էր մի խինիկ գարու¹: Բայց, որովհետեւ գարին համեղ չէր, ուստի նրա տեղ դործ էր անում ցորեն, որից մի մարդու համար որոշած էր 3 — 5 խինիկ: Հետեակ զօրքի զինուորի համար նշանակուած էր 4 խինիկ, իսկ 5 խինիկը արդէն առատ անունդ էր հաշւում: Երեխաները մինչև 11 տարեկան հասակը և կանայք ոչինչ չէին ստանում, ուստի և ենթադրւում էր, որ աղամարդը նրանց բաժին կհանէ իւր մասից: Եթէ մի զինուորի օրական ապրուստի համար բաւականանում էր 4 խինիկ, այն ժամանակ այդ նոյնը սովորական մարդու համար շատ բաւական էր, որովհետեւ կանայք և երեխաները քիչ էին ուտում, այնպէս որ կլոր թւով կարելի է իւրաքանչիւր մարդու համար մի տարուայ մէջ 36 մօղ ցորեն հաշուել: Այս հաշուի հիման վերայ հոովմի բնակչութեան քանակը 800,000 է որոշած: Պէտք է ենթադրել, որ կոստանդին Մեծի ժամանակ բնակչութեան այս թիւը ոչ թէ պակասեց, այլ աւելացաւ, որովհետեւ սովորաբար մեծ քաղաքները դէպ իրենց են քաշում աղքատ գիւղացիներին, որոնք երկրագործութեան անկման ժամանակ քաղաքներումն են աշխատանք փնտրում²):

¹) Յայտնի է, որ հոովմեական մօղի հաւասար է ֆրանսիական 8 $\frac{1}{2}$ լիտրին, այնպէս որ մեր չեովերիկը հաւասար է 3 մօղիյի, իսկ մօղին բովանդակում է 40 խինիկ. խինիկը հաւասար է մօղիյի $\frac{1}{40}$ մասին:

²) Եթէ մենք կոստանդինի ժամանակից դառնանք մեր դարաշրջանի սկզբին, այն ժամանակ կստանանք ամենայնոց հակադրութիւններ: Խինիկի դործածութիւնը ճորտի կեանքի

Նախնական այս դիտողութիւններից յետոյ այժմ դառնանք Կոստանդին Մեծի ժամանակի քրիստոնեաների և հեթանոսների տոկոսային յարաբերութեան ճշտութեան: Ոմանք ասում են, թէ քրիստոնեաները կազմում էին ամբողջ բնակչութեան $\frac{1}{20}$ -րդ մասը, ուրիշների կարծիքով — $\frac{1}{10}$ մասը: Այս հարցի մանրամասը քննութեամբ դրադուեց 1887 թ. Մաքս Վիկտոր Շուլցէ (V. Schultze, Geschichte des Untergangs des griechisch—römischen Heidenthums. I. Staat und Kirche im Kampfe mit dem Heidenthum. Jena 1887): Նա այն եղբակացութեան է եկել, որ Կոստանդին Մեծի ժամանակ քրիստոնեաների քանակը առնուազը 10 միլիոն էր, իսկ հաւանականօրէն 16 միլ. էր, որ կազմում է $\frac{1}{6}$ մասը բնակչութեան: Սակայն այս հետախուզութիւնը շատ դժբաղտ հետեանք ունեցաւ, — այդ գիրքն ընկաւ Բերլինի համալսարանի պրոֆեսոր Իւլիխէրի ձեռքը դրաքննութեան համար (Theolog. Literaturzeitung. 1887 № 22, 513—518): Սա սկսեց աշխատել Շուլցէի գրքի

մէջ այնքան բնորոշ էր, որ Կորնթացիք կոչւում էին χουριχορεύται. նրանք շատ ճորտեր ունէին (իւրաքանչիւր աղատորեարին ընկնում էր 15 ճորտ), ուստի և նրանք ամբողջ օրը նրանց համար խինիկ էին չափում: Այստեղ պէտք է համեմատել Նոր-Կտակարանից հետեւալ կտորները. Յայտ. 2. 6. Մատթ. Ի. 2. 13. 14. Ղուկ. Ժ. 35. Ողորմած Սամարացու առակից երևում է, որ Պաղեստինում 2 դինարը կազմում էր բաւական մեծ գումար—Սամարացին յանձնելով հիւանդին հիւրանոցի տիրոջ խնամքին, կատարելապէս բաւական է համարում դեղօրայքի և հիւանդին պահելու համար վճարել երկու դինար: Իսկ այգու մշակների առակից երևում է, որ մի դինարը իրրե օրավարձ առատ վարձատրութիւն էր հաշւում: Յայտնութեան մէջ ապագայ դժբաղտութիւնները նկարագրելով ասուած է թէ, մի խինիկ ցորենը և 3 խինիկ գարին կվաճառուեն մի մի դինարով: Ուրեմն, մշակը ստանալով օրավարձ մի դինար, ծախսում է ամբողջը, իսկ եթէ մի որ և է օր չաշխատէր, դատապարտուած կլինէր քաղժածութեան: Հռովմում մօդին արժէր մի դինար, այնպէս որ, մշակը լաւ տիրոջ մօտ ծառայելով Քրիստոսի ժամանակ կարող էր աշխատել մի օրում ութ օրուայ ցորեն, այս մեզ ենթադրել է տալիս, որ Հռովմում ստորին դասակարգն էլ տնտեսապէս բարւոք վիճակ էր վայելում.

հիման վերայ քրիստոնեաների քանակը որոշել և զարմանալի հետևանքի հասաւ, այն է, որ քրիստոնեաների քանակը Կոստանդին Մեծի ժամանակ 4 և ոչ թէ 16 միլիոն էր: Եթէ քրիստոնէական ամենամեծ երկրում Ասիայում Շուլտցէի տուած տեղեկութիւնների հիման վերայ քրիստոնեաները կազմում էին բնակչութեան $\frac{1}{19}$ մասը, այն ժամանակ ի՞նչ եղանակով նրանք հռովմէական կայսրութեան ամբողջ բնակչութեան $\frac{1}{6}$ մասը կազմել կարող էին: Այս աւելի զարմանալի է թւում, որովհետեւ արեւմուտքում քրիստոնեաների թիւը շատ քիչ էր, — Իտալիայում հռովմի հետ, Ափրիկայում, Իսպանիայում և Գալլիայում 400,000 էին հաշւում, իսկ ընդհանրապէս Գերմանիայի, Բրիտանիայի և Բալկանեան թերակղզու հետ ի միասին հազիւ թէ $\frac{1}{2}$ միլիոն լինէին:

Կոստանդին Մեծի ժամանակի քրիստոնեաների քանակը ոմանք որոշում են առաջին Տիեզերական ժողովին ներկայ եղող եպիսկոպոսների թուով: Սակայն եպիսկոպոսների քանակը պայմանական արժէք ունի: Եպիսկոպոսների ամենալաւ անուանացուցակից, որ պահուած է ասորերէն լեզուով, երևում է, որ dioecesis Oriens, որի գահանիստը Անտիոքն էր, ժողովի մէջ ունէր 91 եպիսկոպոս, dioecesis Asia (գահանիստը — Եփեսոս) — 51 եպիսկ., dioecesis Pontus (գահանիստը — Կապադոկիայի Կեսարիան, որի հետ հաշւում էին, նաև Քադկեդոն, Նիկիա, և ընդհանրապէս փոքր Ասիայի հիւսիսային մասը) — 37 եպիսկ.: Եգիպտոսը Թերաքիդայի հետ — 19 եպիսկ., Պաղեստինը — 19 եպ.: Բայց եպիսկոպոսների թուի պակասելն արդեօք քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան քանակի նուազելն է նշանակում: Ոչ, որովհետեւ նախ՝ բոլորն էլ միևնոյն չափով Տիեզերական ժողովի խնդիրներով շահագրգռուած չէին, և երկրորդ՝ բոլոր թեմերն էլ յեծութեամբ իրար հաւասար չէին:

Ափրիկայում 294000 քա. կիլոմետր տարածութեան վերայ, 484 թուին, 450 թեմ կար, այսինքն, իւրաքանչիւր թեմին ընկնում էր 680 քա. կիլոմ.: Ենթադրենք, գործնականապէս բոլորովին անհնարին մի բան, որ իւրաքանչիւր

Թեմ կոչւր շրջան էր ներկայացնում և դահանխատ քաղաքը
դանւում էր կենդրոնում: Այն ժամանակ կիսաարամազիծը
հաւասար կլինէր $14\frac{1}{2}$ կիլօմ.: Ռուսաց արշինը հաւասար է
 $71,429$ սանտիմ., այնպէս որ կիլօմետրը վերստից մի քիչ
վաքը է մուտի և եպիսկոպոսը հասարակ ցեխոտ ճանապարհով
Թեմը կարող էր պատել $1\frac{1}{2}$ ժամում: Dioecesis Oriens-ի
եպիսկոպոսութիւնները հաւասար էին 1492 քռ. կիլօմետր
տարածութեան, Պօնտոսինը՝ — 4272 քռ. կիլօմ.—ի և Ասիա-
յինը՝ 799 քռ. կիլօմետրի, որ մօտ է Ափրիկայի եպիսկոպո-
սութիւնների տարածութեանը: Վերածելով մի յայտարարի,
կարելի է ասել, որ մեր Նովգորոդի Թեմում Պօնտոսի Թեմի
չափ 29 կապալադովկիայի 39, արևելեան 82, ասիական 153
և Ափրիկայի 185 Թեմ կապարունակէր: 185-ի և 29 տարբե-
րութիւնը խիստ ճնշող է, 29-ի և 153-ի միջի տարածու-
թիւնն էլ պակաս չէ, եթէ արևելեան Թեմերը վերցնենք:

Եթէ մենք որ և է մանրամասն տեղեկութիւն ունենք,
այդ միայն կիրիացի Թէոդորիաի Թեմի—Կիրեատիկի մասին է:
Էւոն Մեծին ուղղած թղթում գրում է, որ նա ունի 800 պա-
րիկիյ, այսինքն ծխականներ: Քաղաքական իշխանութեան
առաջ — praefectus praetorii — նա վկայում է, որ Կիրեատիկն
ունի 40 millia passuum երկարութիւն և 40 millia pass.
լայնութիւն: Այս վկայութիւնը ճիշտ է և քարտէզի վերայ
համեմատութիւն անելով չէ հերքւում: Թէոդորիաի խօսքով
Կիրեատիկն ունէր 3498 քռ. կիլօմ., իսկ քարտէզի վերայ
3562 քռ. կիլօմ. է: Այստեղից երևում է, որ այս եպիսկոպո-
սութիւնը արևելեան միւս եպիսկոպոսութիւնների հետ ան-
համեմատելի է: Այսպիսով քրիստոնեաների քանակը եպիս-
կոպոսների թուով որոշելը ոչ մի հեռեանքի չի հասցնում¹⁾:

Աղէքսանդրիայի քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան
մասին եղած տեղեկութիւնները վերցրւած են Աթմնասի
Չադագովութիւնից, որ ուղղած Կոստանտին (ն. 16):

¹⁾ Համմ. Վ. Վ. Բօլտովի 1906 թ. «Прибавленія къ Церк.
Вѣдомостямъ»-ի մէջ այն մասը, որտեղ ասուած է նրա գիտողու-
թիւնները՝ «Епархіи въ древней церкви» վերնագրով. № 3 եր.
99—105.

Միանգամայն պատահական հանգամանքներ դրդել են Աթանասին այդ տեղեկութիւնները տալ: Հռչակաւոր Կղէօպատրան ի պատիւ Կեսարի մի ժամանակ կամեցաւ կէս-տաճար, կէս թանգարան՝ դրօօն շինել: Հանդէս եկաւ Καισάρειον տաճարը՝ ի պատիւ Կեսարի: Այս տաճարը Դ. դարում յանձնուեց քրիստոնեաներին իրենց եկեղեցի դարձնելու համար: Շինութեան համար լինելիք ծախքը յանձն առաւ Կոստանդ կայսրը, որի ժամանակ և պէտք է եկեղեցու օծումը տեղի ունենար¹⁾: Շատ բնական է, որ ինքը կայսրն էլ հետաքրքրւում էր եկեղեցու օծումով: Նա ինքն ուղղում էր դալ Աղէքսանդրիա, բայց չար լեզուները հաղորդեցին Կոստանդին, որ Աթանասն արդէն տաճարի օրհնութիւնը կատարել է և նա ստիպուած եղաւ այդ առթիւ մանրամասը բացատրութիւններ տալ:

Նա գրում էր. «Տաճարի օրհնութիւնը դեռ չէ կատարուել. կ'օրհնես նրան ինքդ, ո՞վ կայսր»: Յիմար լեզուներն առում են, թէ օրհնութիւնը տեղի է ունեցել, որովհետև Զատիկին այնտեղ տաճարի մէջ աստուածապաշտութիւն կատարուեց: Երբ նրա նախորդը՝ Աղէքսանդրը «Թεωṽ» կոչուած եկեղեցին էր կառուցանում, այն ժամանակ օրհնութիւնը կատարուեց յետոյ, թէև մեծի պահոց օրերին աստուածապաշտութեան համար հաւաքւում էին եկեղեցի: Արեւմուտքում սովորութիւն կար, որ նոր կառուցւող եկեղեցու մէջ աստուածապաշտութիւնը կատարւում էր օրհնութիւնից առաջ, իսկ յետոյ կատարւում էր տաճարի հանդիսաւոր օծումը: Ի հարկէ, Աթանասը առանձնապէս շեշտում է, որ չօրհնուած տաճարը սրբւում է աղօթքներով: Աղէքսանդրիայի բոլոր եկեղեցիները «Թεωṽ»-ի հետ միասին, ներկայումս, աստուածային ողորմութեամբ, արդէն շատ փոքր էին թուում, և երբ մարդիկ հաւաքւում էին քառասորդական օրերին, այն ժամանակ փառւում էին շատ երեխաներ, երիտասարդ կանայք, պառաւներ և երիտասարդ մարդիկ: Նրանք այնպէս սեղ-

¹⁾ Համմ. Վ. Վ. Բօլտով, Դիոսկորի պատմութիւնները «Քաղկեդոնի ժողովի մասին». Χρυσ. Ὑμεν. 1885. I. 32—33.
A. B.

մուած են լինում, որ հարկաւոր էր լինում ձեռների վերայ
դուրս տանել: Թէև վիրաւորուածներէց ոչ մէկը չմեռաւ,
սակայն տրտունջ առաջ եկաւ: Եթէ այդպիսի ճնշումն լի-
նում էր քառասնորդական պահոց օրերին ինչ կլինէր հապա
Ջատկի օրերին: Աթանասն ասում է, որ նա առաջարկում
էր ժողովրդին հաւաքուել զանազան տեղեր, սակայն նրան
ոչ ոք լսել չէր ցանկանում.— կամենում էին անպայման
միասին լինել և նրան առաջարկում էին ժամերգութիւն
կատարել անապատում, բաց երկնքի տակ, միայն թէ
բոլորը միասին լինէին: Նոր կառուցւող եկեղեցին կարող
էր բովանդակել բոլորին և Աթանասը վճռեց Ջատկի օրը
այնտեղ կատարել պատարադը ¹⁾:

¹⁾ Մեր գրականութեան մէջ տարօրինակ հայեացքներ են
արտայայտւում, որպէս թէ Աթանասին մեղադրում էին այն բանի
համար, որ դեռ չօծուած եկեղեցում աստուածապաշտութեան կարգ
կատարեց, և որպէս թէ, ինքն էլ այդ չէ մերժում, որ անկանոն է
վարուել և որպէս թէ ներողութիւն է խնդրում: Եղեւութիւնը այս
ձևով նկարագրելը միամտութիւն է: Աթանասը սրա համար չէ
որ իրեն արդարացնում է: Եկեղեցու դադափարը բոլորովին իրա-
կան էր: Երբ մի անգամ ժողովուրդը իւր եպիսկոպոսի հետ էր,
նրան ոչ ոք չէր կարող մեղադրել պարասինադոգայի մէջ: Եւ
եթէ ժողովուրդը իւր եպիսկոպոսի անձնաւորութեան վերաբեր-
մամբ չէր կասկածում, այն ժամանակ նա իրաւունք ունէր աս-
տուածապաշտութիւն կատարել նաև չօծուած եկեղեցու մէջ: Հէնց
սուսաց եկեղեցում այժմեան գործուրան սրբոց մասունքներով
(АНТИМОНСЪ) հաստատում է այն, որ եպիսկոպոսն իրաւունք է
տուել աստուածապաշտութիւն կատարել այդ եկեղեցում: Յի-
շենք, որ նահատակ Լուկիան անախոքացին, իւր նահատակու-
թիւնից առաջ առանց դժուարանալու հաղորդութեան ս. խորհուրդը
կատարեց իւր կրծքի վերայ: Նա պարկած էր բանդում տանջանք-
ներից ուժառապա եղած և իւր կրծքի վերայ ս. հաղորդութեան
խորհուրդը կատարեց: Երբ Կիրիացի Թէոփորիտը այցելեց մի-
փակուած ճգնաւորի, հարցրեց նրան, թէ ինչով հաճութիւն պատ-
ճառել կարող է: Ճգնաւորը յայտնեց եպիսկոպոսին իւր վիշտը,
որ ինքը հրաշալի երդիչ լինելով, շատ տարի է, ժամանակա-
րութեան կատարումը չէ տեսել: Թէոփորիտը հարեան եկեղեցուց
սրբազան անօթներ տաճանջեց, հրամայեց սարկաւազներին հէնց
ճգնաւորի մօտ բռնեն այդ անօթները և ինքը ժամերգութիւն

Աթանասը հաղորդում է մեզ շատ արժեքավոր տեղեկութիւններ, որ իւր ժամանակ Աղէքսանդրիայում, մի կողմից, այնքան շատ քրիստոնեայ կար, որ չէին տեղաւորում մի տաճարի մէջ, իսկ միւս կողմից — և այնքան քիչ, որ բոլորը կարող էին Καισάρειοι տաճարում տեղաւորուել: Սակայն այս տեղեկութիւններից ի՞նչ թիւ ենք ստանում մենք:

Հռոմի ս. Պետրոսի տաճարը կարող է պարունակել 54,000 մարդ, Միլանի տաճարը — 37,000, Փարիզի նշանաւոր տաճարը — 21,000: Եւ օտար տեղեկութիւններ եմ բերում, և դուք կարող էք հարցնել, թէ ինչո՞ւ եւ Պետերբուրգի եկեղեցիների մասին չեմ խօսում: Ծիշան տասժ, — եւ չգիտեմ. ձեռքիս տակ եղած ճանապարհորդական ուղեցոյցները բաւական տարօրինակ տեղեկութիւններ են հաղորդում: Իսահակեան տաճարի համար ասուած է, թէ նրա հիմքի մէջ սրչափ երեք սաժէն երկարութեամբ ցիցեր են անկուած, իսկ չի ասուած, թէ այդ տաճարը սրչափ տղօթողներ կարող է բովանդակել: Իզմայիլեան գնդի տաճարի համար ասուած է, թէ 37 սաժէն բարձրութիւն ունի, իսկ թէ սրչափ մարդ կբովանդակի — ոչ մի խօսք: Սակայն այն դիտաւոր պատճառը, որի հիման վերայ գերադասուում են վերեւ բերուած տեղեկութիւնները, հետեւեալն է. թէ Դ. դարում, և թէ ուշ ժամանակներում արեւելեան եկեղեցիների մէջ, աստուածաշատութիւնը լսում էին, եթէ ոչ բոլորը, գոնեա, շատերը նստած, և «ὁρθοί» — «прости» * գոչումը բոլորին ուրիշ կանգնելու առաջարկութեան միտքն ունէր: Կարելի է ենթադրել, որ Աթանասի ժամանակ Զատիկին բոլորը չէին նստում, այնուամենայնիւ նստողների թիւն էլ պակաս չէր: Արեւմտեան երկրներում այս սովորութիւնը պահպանուել է մինչև այժմ էլ, ուստի և ստիպուած ենք օգտուելու արեւմտեան եկեղեցու տեղեկութիւններով քան մերս:

կատարեց: Այս բոլորից յետոյ Աթանասին ոչ որ մեղադրել չէր կարող որ նա չօժուած տաճարում ժամերգութիւն է կատարել:

* Հայերէնում՝ օրթի, պրօսխումէ — «երկիւղածութեամբ լուարուք» — ին. Հ. Թ.

Հռովմի տաճարը պարունակում է 54,000 մարդ: Ենթադրենք, որ նոյնչափ կարող էր բովանդակել և Աղէքսանդրիոյ նոր կառուցւող տաճարը: Սակայն, այն ժամանակ մենք այնքան էլ որոշ եղբակացութեան չենք հասնի:

Աթանաս Մեծի ժամանակ քրիստոնեաների քանակը շատ մեծ չէր, որովհետեւ շատերը մկրտւում էին հասակն առած ժամանակ, իսկ ոմանք էլ մկրտութիւնը յետաձգում էին մինչեւ ծերութեան օրերը: Երեխաները նոր էին պատրաստւում քրիստոնեայ դառնալու, իսկ երիտասարդները դեռ ևս նորահաւատ էին, միայն հասակն առած մարդիկ մկրտուելով, կատարեալ քրիստոնեայ էին դառնում, և հաւատացեալների պատարագին ներկայ լինում: Բայց, Աթանասը հաղիւ թէ միայն մկրտուածներին աչքի առաջ ունի (որոնք իրաւունք ունէին հաւատացեալների պատարագին ներկայ լինելու): Անհաւատալի է, որ նորահաւատները չցանկանային քրիստոնէական դատկական աստուածաշտութեանը ներկայ լինել: Հաւանականօրէն, Աթանասը հաշուի է առնում տաճարում ներկայ եղող ոչ միայն հաւատացեալներին, այլ և նորահաւատներին: Նա սկսում է թուել երեխաներից, հաշւում է երիտասարդներին և վերջացնում ծերերով: Այստեղ կային և երեխաներ, կային ծերեր, պառաւներ, բացի հիւանդներից: Կարելի է ենթադրել, որ ոմանք մնում էին տանը, ընտանեկան աշխատանքների համար: Հին ժամանակները տան ծառայի հարցը ճորտերի հարց էր. իսկ ճորտերը կարող էին և քրիստոնեայ չլինել: Հետեապէս տանը մնացողների թիւը շատ մեծ չենք կարող ընդունել: Երևի այն ժամանակ տանը մնում էր $\frac{1}{5}$ -ը (և այս maximum-ն է): Եթէ ենթադրենք, որ տաճարում ներկայ էր լինում 50,000 մարդ, այն ժամանակ մենք կունենանք Աղէքսանդրիայում մինչեւ 70,000 քրիստոնեայ: Եթէ ենթադրենք, որ Աղէքսանդրիայի բնակչութեան քանակը $\frac{1}{2}$ միլիոնի էր հաւասար, այն ժամանակ կստանանք քրիստոնեաների շատ չնչին տոկոս, իւրաքանչիւր 7-ից մեկը քրիստոնեայ էր, գուցէ և տասից մեկը:

Ապա մենք ունենք տեղեկութիւններ Հռովմի եկեղե-

ցու մասին: Այդ տեղեկութիւնները քաղում ենք Հռովմի Կորնելիոս եպիսկոպոսի մօտ 252 թ. գրած թղթերից: Նա խօսելով Նովատեան աղանդի մասին, նկատում է, թէ նա աղանդ առաջ բերելով, չբարեհաճեց ուշադրութիւն դարձնել, որ հռովմէական եկեղեցին սակաւամարդ չէ. հռովմէական եկեղեցին ունէր 46 քահանայ, 7 սարկաւազ, 7 կիսասարկաւազ, 42 ուղեկից (ակոլուֆ), 52 էկզորկիստ և քնթերցողներ օստիարների հետ (ostiarii—παλαιοι, դռնապաններ), 1500-ից աւելի այրիներ, (ὅπὲρ τὰς χιλίας πεντακοσίας), որոնց մէջ էին նաեւ օգնութեան կարօտները (τὸν διὰ βόρεον), և այդ բոլորին կերակրում է Աստուծոյ ողորմութիւնը և մարդասիրութիւնը (Eus. h. e. VI, 43, 11): Ահա հռովմէական եկեղեցու մասին եղած տեղեկութիւնները:

Այստեղ պէտք է մի կողմ թողնել այն բացատրութիւնը, որին հետևում են շատերը: Աֆրիկայի Միլեայի Օպտատ եպիսկոպոսը Դոնատիանների հերձուածի մասին մի գիրք էր գրում: Նա պատմում է, որ Դ. դարի սկզբին Դոնատեանների մօտ յանձին Գարրենայի Վիկտորի հանդէս է գալիս մի եպիսկոպոս: Այս Victor garbensis-ը Նումիդիայի 305 թ. ժողովին ներկայ էր: Օպտատ եպիսկոպոսը Վիկտորին բնորոշում է ինչպէս առանց հօտի հովիւ, չէ՞ որ ամենաջնչին թւով հետևողներին ժողովուրդ չի կարելի անուանել: Վիկտորի հետևողների համար Հռովմի 40-ից աւելի բազիլիկների մէջ տեղ չգտնուեց: Ուրեմն հռովմէական քրիստոնեաները Դ. դարի սկզբին 40 աւելի բազիլիկ ունէին: Որովհետեւ Կորնելիոսն էլ հաշւում է 46 քահանայ, ուստի և դիտնականները ենթադրում են, որ Կորնելիոսի ժամանակ քրիստոնեաներն ունէին մինչև 40 աստուածապաշտական ողօթատներ:

Ես կարծում եմ այդ ուղիղ չէ: Կորնելիոսը 7 սարկաւազների և 7 կիսասարկաւազների անուն է տալիս: Հռովմէական եկեղեցին 7 թուին միշտ էլ հաւատարիմ է մնացել, այն ժամանակ շատերն ենթադրում էին, թէ իւրաքանչիւր եկեղեցու մէջ (եպիսկոպոսութեան) եօթ սարկաւազից և կիսասարկաւազից աւելի չպէտք է լինի: Կիսասարկա-

ւազների պաշտօնին համահաւասար սրահաւանութեամբ էր ուղեկիցների պաշտօնը, որ և նոյն չափ յարգի էր, որչափ և կիսասարկաւազինը: Ուղեկիցների մասին հասկացողութիւնն իւր մէջ պարունակում է հետեւելու, ուղեկցելու դադափարը: Կորնելիոսը 42 ուղեկից է թւում, որպիսի թիւն բաժանելով եօթով՝ ստանում ենք 6, իսկ բաժանելով 14-ի վերայ — երեք մարդ: Քաղաքական տեսակէտից Հռովմը բաժանւում էր 14 շրջանի (regiones): Քրիստոնեաների նկատմամբ էլ Հռովմի 14 մասի բաժանելը անփիճելի փաստ է. 7 սարկաւազ և 7 կիսասարկաւազ = 14: Սոքա այն անձինքն էին, որոնց յանձնուած էր 14 շրջանների կառավարութիւնը, իսկ սարկաւազներին և կիսասարկաւազներին որոշ նահանգի մէջ շրջագայութեան ժամանակ ակօլութները (ուղեկիցներ) սրարտական էին ուղեկցել: Այսպիսով մենք ունենք մի սարկաւազ և մի կիսասարկաւազ գլուխ անցած և նրանցից իւրաքանչիւրի մօտ երեք ուղեկից, 4 հոգի կարող էին, օրինակ, եթէ կարիք լինէր հիւանդին ամենայն հեշտութեամբ տեղափոխել, և այսպիսով 14 թիւը միանգամայն հասկանալի է և իրական նշանակութիւն ունի:

Այն ժամանակ բաւականաչափ կ'սլարգուի նաև 52 թիւը, որով Կորնելիոսը նշանակում է էկզորկիստների, դոնապանների և ընթերցողների թիւը: Էկզորկիստները արտասանում էին երգման աղօթքները, օրինակ մկրտութեան ժամանակ: Էկզորկիստների, դոնապանների և ընթերցողների թիւը միմիանց հաւասար չի կարելի ընդունել: Անկասկած է, որ իւրաքանչիւր աստուածաշնորհական տան համար հարկաւոր էր մի ընթերցող և մի դոնապան (օստիար): Այն ժամանակ քրիստոնեաները շատ զգոյշ պէտք է ապրէին. — «սիրենք միմիանց» արտայայտութիւնը նոյն իսկ այն ժամանակ ձևակերպում էին այսպէս. «նայեցէք միմիանց և ճանաչեցէք միմիանց» (նախազգուշութիւն ոչ-քրիստոնեաների գէմ): այն ժամանակ ժամերգութիւն կատարել առանց դոնապանի, անզգոյշ բան կլինէր: Անհրաժեշտ էր նաև ընթերցողը, ինչպէս դոնապանը: Սակայն 40 բաղիլիկների վերայ չէր կարելի 52 մարդու բաժանել

և իւրաքանչիւրին մի մի ընթերցող և գոնապան տալ: Հետևապէս բազիլիկներէ թիւը պակաս էր. հեշտութեամբ կարելի է ենթադրել, որ մնում էր 14 ընթերցող և 14 գոնապան, գուցէ սրանց թիւն աւելի էր, — ուստի հաշուելով երկ-երկու ընթերցող իւրաքանչիւր աստուածաշտական ժողովարանում, որից կստանանք 28 ընթերցող, + 14 գոնապան, + 10 էկզորկիստ—52: Հետևապէս շատ հաւանական է, որ այդ միջոցին իւրաքանչիւր շրջանի մէջ կար միայն մի աստուածաշտական ժողովարան, որտեղ հաւաքում էին աստուածաշտութեան համար մեծ տօներին:

Սակայն մնում է հաշիւ անել, թէ այդպիսի մասնաւոր բազիլիկը սրբան մարդ կարող էր պարունակել: Դժբաղդարար ճիշտ տեղեկութիւններ չունենք, հնարաւոր է միայն մօտաւոր հաշիւ կազմելը: Հին քրիստոնեաները ժամերգութեան ժամանակ նստում էին, իսկ կանգնած մարդը բռնում է 0,4 քառ. մետր տարածութիւն, հետևապէս 10 հոգի բռնում են 4 քառ. մետր տարածութիւն. և ուրեմն շատ մեծ դահլիճ է հարկաւոր 1000 մարդ բովանդակելու համար. (օրինակ՝ 5 սաժ. լայնութիւն և 20 սաժ. երկարութիւն): Շատ բնական է, որ հռովմէական քրիստոնեաները այնքան հարուստ չէին, որպէսզի շատ դահլիճներ ունենային, այդպիսի քանակութեամբ մարդիկ բովանդակելու համար: Ուստի և մենք պէտք է ենթադրենք, որ աստուածաշտութեան ժամանակ հաւաքում էին ոչ թէ բոլորը միանգամից, այլ իւրաքանչիւրը դալիս էր նշանակուած հերթին: Մենք կարող ենք հաւատացեալների 14—15 հազար թուից սկսել: Այս թիւը կրկնապատկելը շատ մեծ համարձակութիւն կլինէր (30,000 հաւանական սօրէն maximum):

Ապա մենք տեղեկութիւններ ունինք $1\frac{1}{2}$ հազար այրինների մասին, որոնց թւում են նաև օգնութեան կարօտները: Շատ դժուար է վճռել, թէ օգնութեան կարօտ անձանց քանակութիւնից ի՞նչպէս եզրակացնել ընդհանրապէս քրիստոնեաների որոշ թիւը: Յովհաննէս Ոսկերեւրանը իւր քարոզներից մէկի մէջ ասում է, որ Անտիոքի բնակչու-

թեան քանակի մէջ $\frac{1}{10}$ — մասը հարուստ էին, $\frac{1}{10}$ — աղքատ, ուրեմն նա ընդհանուր աղքատներին որոշում է բնակչութեան $\frac{1}{10}$ մասով: Բայց իրօք բոլոր աղքատներն էլ եկեղեցու օգնութեան կարիքը չունէին: Նրանցից ոմանք նպաստ էին ստանում ժամանակ առ ժամանակ: Հետեւապէս աղքատներին ամբողջի $\frac{1}{10}$ մասով որոշելը համարձակութիւն է: Եթէ այդ յայտարարութիւնը աչքի առաջ ունենանք,* 1500 աղքատ մարդուց պէտք է եղբակացնել քրիստոնեաների ամբողջ թիւը 15,000: Սակայն այս թիւը շատ մեծ է: 1880 թուի աշխարհագրութեամբ Փարիզում ցուցակագրած են 130,000 մարդ, որոնք ճանաչուել են իբրեւ բոլորովին աղքատ, և 18 բնակչի ընկնում է 1 աղքատ: Այդ հիման վերայ կարելի է ընդունել, որ եթէ հռովմէական քրիստոնեաների մէջ նոյն իսկ 20 մարդի ընկնէր 1 աղքատ, այդ ժամանակ քրիստոնեաների ընդհանուր թիւը Գ. դարի կէսերին կլինէր 30,000:

Թէ որչափ աննշան կարող էր լինի նոյն իսկ յետին ժամանակներում քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը համեմատաբար բազմամարդ քաղաքներում, ցոյց է տալիս Գաղայի Պորֆիրիոսի վարքագրութիւնը, որ կազմել է նրա սարկաւազ Մարկոսը (IV դարի վերջին — V դարի սկզբին):

Այս վարքագրութիւնը, իբրեւ յիշատակարան, պատմաբանի համար բաւական մեծ առեղծոքած է ներկայացնում, սակայն դժուարութիւնները կասկածելու առիթ չեն տալիս, թէ այդ ցուցմունքները ճշմարտութիւնից հեռու են: Գաղան Պաղեստինի ծովափնեայ հարուստ և բաւական խիտ բնակչութեամբ քաղաքներից մէկն էր: Այդ երևում է նրանից, որ Գաղան ունէր հեթանոսական ութ հատ տաճար: Եւ որովհետեւ հեթանոսական աստուածաշատութիւնը զոհաբերութեամբ էր լինում, իսկ զոհաբերութիւն ամէն տեղ կարելի էր կատարել, ուստի կարելի է ենթադրել, թէ այդ տաճարները ռրքան ժողովրդի էին բաւականութիւն տալիս: այն է — համարձակութիւն չի լինիլ ասելը, որ Գաղայի բնակիչների քանակը մինչև 30—40 հազարի

էր հասնում: Պորֆիրիոսը առնուազը Գաղայի հինգերորդ եպիսկոպոսն էր, (առաջինն էր Սիլվան, որ հալածուեց Մակսիմիանի ժամանակ): Երբ նա եկաւ Գաղա եպիսկոպոսի պաշտօնով հեթանոս ազգաբնակութիւնը վերաբերուեց նրան շատ թշնամաբար: Ինչպէս յայտնի է Պաղեստինի բարօրութիւնը կախուած էր վաղաժամ անձրեւներից: Անձրեւ պէտք է գար նոյեմբերի 3-ի մօտերքը, — ս. Գէորգի տօնի օրին — և եթէ անձրեւն սկսւում էր այդ օրից 15 օր առաջ, այն ժամանակ բոլորն ուրախանում էին, մինչդեռ Պորֆիրիոսի Գաղայի աթոռը ձեռք բերելու տարին իւր ժամանակին անձրեւ չեկաւ: Այդ դեռ ևս քիչ էր, անցաւ նոյեմբեր ամիսը, դեկտեմբերը, եկաւ երրորդ ամիսը, իսկ անձրեւ չկար ու չկար: Այն ժամանակ հեթանոսներն սկսեցին ասել, որ անձրեւ չգալու պատճառը Պորֆիրիոսն է, որովհետեւ յանձին նրա իրենք թոյլ են տուել քաղաք մտնելու Մարնա Աստուծու թշնամուն: Երրորդ ամսի 7-րդ օրը հաւաքուեցին տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ թուով 280 և խնդրեցին Պորֆիրիոսին քրիստոնէական աղօթք կատարել և քաղաքի չորս կողմը շրջել: Չի կարելի ենթադրել, որ այստեղ խօսքը քրիստոնէաների կողմից զնացած պատգամաւորների մասին է, որովհետեւ այդպիսի հասարակ գէպքի համար դորա կարիքը չկար: Կարելի է ընդունել, որ հէնց այս 280 մարդիկն էլ կազմում էին Գաղայի քրիստոնէայ բնակչութիւնը: Գուցէ և նոյն իսկ հաւանական է, որ այս թուի մէջ չկան ծերերը, փոքրահասակներն և պահապանները: Այս աղօթքը կատարուեց ավինէի 4-ին (յուշուարի 4): Բայց, երբ քրիստոնէաները քաղաքի չորս կողմը շրջելով յետ դարձան, դռները փակած գտան: Բարեբախտաբար անձրեւի հատիկներ սկսեցին թափուել, որից յետոյ էլ անձրեւ եկաւ: Հեթանոսները բաց արին քաղաքի դռները, մեծ բազմութեամբ ուղեկցեցին քրիստոնէաներին քաղաքի միջով և ոմանք էլ գոչում էին. «Մեծ է քրիստոնէաների Աստուածը»: Պատմաբանը յիշատակում է, որ այդ օրը հեթանոսներից քրիստոնէայ դարձան 127 մարդ, որոնցից 78 տղամարդ, 35 կին և 14 երեխաներ էին, որոնց թւում և 5

աղջիկ կար: Անձրեն այնքան յորդ էր, որ բնակիչներն սկսեցին երկիւղ կրել իրենց տների խորտակման համար, որոնք շինուած էին շթրծած աղիւսից: Բոլոր այս մանրամասնութիւնները իրաւունք են տալիս ենթադրելու, որ թուերը ճիշտ են հաղորդած: Քրիստոնեաների թիւը հետեապէս շատ քիչ էր: Նրանց թիւը հազիւ 400-ի էր հասնում: Այդ երևում է և նրանից, որ վերջերը, երբ քրիստոնէութիւնը կատարեալ ծաղկման մէջ էր, երբ կործանուեց Մարնի կուռքը և շինւում էր քրիստոնէական տաճար, այն ժամանակ էլ քրիստոնեաների թիւը շատ մեծ չէր: Այդ երևում է այն հանգամանքից, որ ժողովուրդը դժգոհում էր Պորֆիրիոսից, թէ տաճարի համար շատ մեծ չափ է վերցրել, և ասում էին. «Ինչո՞ւ նա այդպիսի մեծ տաճար է շինում, երբ ժողովուրդը քիչ է»: Իսկ Պորֆիրիոսը միսթարում էր նրանց թէ Աստուած կլցնի տաճարը և կմեծացնի հաւատացեալների թիւը:

Եթէ այս բոլոր թուերն ի նկատի առնենք, կտեսնենք, թէ քրիստոնեաների սրբան քիչ քանակութիւն էր հարկաւոր թեմ հիմնելու համար, իսկ այդ հանգամանքն էլ արդեւք պիտի լինի եզրակացութիւն անելու, թէ քրիստոնեաների թիւը մեծ է եղել: Թեմերում քրիստոնեաների թիւը միլիոններով չպէտք հաշուել: Նոյն այդ թեմերից շատերի համար հազարն էլ շատ է:

Ուստի և աներկիւղ կարելի է ենթադրել ամենափոքր թիւը, թէ կայսրութեան ամբողջ բնակչութեան և թէ քրիստոնեաների քանակի համար: Առաջին թիւը կարելի է հաշուել 50—60 միլիոն, իսկ երկրորդինը—4 և 5 միլիոն: Իւր ժամանակին Տերաուղիանոսը հաշւում է, թէ քրիստոնեաների թիւն աւելի քիչ է քան հեթանոսներինը: «Ինչ կպատահի Կարթագէնի հետ», ասում է նա Կարթագէնի Պրօկոնսուս Սկապուլին, «եթէ քրիստոնիաներին դեցիմացիայի ենթարկես» (decimacio—զինուորական գրկատում տասից մէկին): Այս նշանակում է, կտորելով քրիստոնեաներին, նա կզրկուի բնակչութեան $\frac{1}{10}$ մասից: Այս թիւը շատ չափազանցացրած է: Շատ հաւանական է, որ

միայն Կոստանդին Մեծի ժամանակ քրիստոնեաների քանակը ամբողջ բնակչութեան $\frac{1}{10}$ մասին էր հաւասարւում, բայց դուցէ հարկաւոր է այս թիւն էլ փոքրացնել:

Ամէն մի ենթադրութիւն, թէ քրիստոնեաները բնակչութեան $10^0/0$ -ից աւելի են եղել, համարձակութիւն կլինի:

Բայց այս դէպքում պէտք է ենթադրել, որ Կոստանդին Մեծը վճուեց յենուել բնակչութեան $\frac{1}{10}$ -ը մասի վերայ: Սակայն յենուել բնակչութեան $\frac{1}{10}$ -ը մասի վերայ, որի մասին պատմութիւնից յայտնի է, որ նա քաղաքականութեան մէջ չէր խառնւում, անհեռատեսութիւն կլինէր, և այս տեսակէտից Կոստանդին Մեծի քաղաքական դրդիչ պատճառները անբացատրելի են թուում: Յենուել բնակչութեան $\frac{1}{10}$ -ը մասի վերայ, յենուել այն մասի վերայ, որ քաղաքական հաշիւների մէջ չէր խառնւում, նրա համար վտանգաւոր կլինէր, եթէ նա, բացի քաղաքական հաշիւներից, ուրիշ, աւելի գաղափարական յատկութիւններով հաշիւներ աչքի առաջ չէ ունեցել:

Հալածանքների շրջանից, ճշմարիտ է, շատ դէպքեր պարզապէս ցոյց տուին որ ամբողջ քրիստոնէութեան դէմ ոչինչ չուէր, սակայն այդ այն ժամանակ էր, երբ քրիստոնէութիւնը տիրապետող չէր: Մինչդեռ անյայտ էր, թէ ինչպէս կվերաբերուէն, եթէ փոքրամասնութեանը գերադասութիւն տրուի, իսկ մեծամասնութիւնը յետմղուի: Ուստի և, այդպիսի վճիռ անելու համար, հարկաւոր էին ոչ միայն քաղաքական դիտումներ այլ և հաւատ և համոզումն, որ քրիստոնէութիւնը ճշմարիտ հաւատ է: Պէտք է նկատել, որ Կոստանդինը կայսր էր և ոչ թէ մասնաւոր մարդ, ուստի և պէտք է ի նկատի առնել նաև այդ դրութեան առանձնայատկութիւնները: Տերտուլիանոսը շատ սրամիտ կերպով նկատում է, թէ քրիստոնեաներն այնքան շատ էին, որ կայսրն ինքն էլ կարող էր քրիստոնեայ դառնալ, եթէ աշխարհն առանց կայսեր կառավարուել կարողանար: Հետևապէս, եթէ Կոստանդինն այնպիսի մարդկանցից էր, որոնց կրօնական ոգևորութիւնը միանգամից է բռնկուում, այն ժամանակ նա պէտք է իւր

ծիրանին վայր դնէր: Բայց մի ամենազօր ձեռք յանձին նրա այնպիսի կայսր է տալիս, որ բաւականանում է կրօնական շրջանում ամենաքիչով: Իւր որդոցը Կոստանդինը քրիստոնէական կրթութիւն է տալիս, իսկ ինքը մնում է «pontifex maximus». առաջին տարիները դէպի քրիստոնէակաները նայոյց է տալիս բաւական համեատ յարաբերութիւն, մեծ մասամբ հովանաւորող բնաւորութեամբ, օրինակ, օրէնք է հրատարակում, որով քրիստոնէականերին պաշտպանում է հրէաներից, եկեղեցուն իրաւունք է տալիս ճորտերին ազատութիւն տալ, և միայն 321 թ. յայտարարում է, որ արժանայարգ «արեգակի օրը» պէտք է քաղաքներում բոլորը աշխատանքներից ազատ լինեն, թէև սրոշակի արտայայտեց, որ երկրագործները պարտաւոր են նաև կիւրակի օրերը աշխատել: Կիւրակին նա այլ կերպ չանուանեց, քան «dies solis», որը շատ բան էր ասում նաև հեթանոսներին:

Ոչ մի հիմք չկայ ենթադրելու, թէ Հեղինէն նրա վերայ յատուկ բարերար ազդեցութիւն է ունեցել: Ընդհակառակը Ամբրոսիոս մեղիսլանացին ասում է, թէ ինքը Հեղինէն պարտական է Կոստանդինի ազդեցութեանը: Հաւանականօրէն, երիտասարդութեան ժամանակ Կոստանդինի համար արժանի իդէալ էր ներկայացնում իւր հօր օրինակի նմանուելը: Երբ Կոստանդը կայսր դարձաւ, այն ժամանակ վիճակուեց տեսնելու Կոստանդինին թէ ինչպէս իւր հօր և մօր միջև կապերը խզուում էին: Իւր դիրքի պատճառով Կոստանդը պէտք է բաժանուէր Հեղինէից և պսակուէր Մակսիմիանոսի քոյր Փէօդորայի հետ: Այդ ամուսնութիւնից ունեցաւ նա որդիք, որոնք պէտք է իրենց մէջ բաժանէին Կոստանդի իշխանութիւնը: Ծշմարիտ է, Կոստանդին ևս հասկացրել էին, որ նա չի մոռացուի, այն է — Մակսիմիանոսի փաքը դուստրը նրան սաղաւարդ մատոյց: Բայց արեւելքում, իրօք, Կոստանդինը իբրև պատանդ էր: Գալերիոսի ժամանակ նրա դրութիւնը ահնախանձելի էր: Թէև, ճշմարիտ է, քաջագործութիւններ անելու դէպքեր եղան, սակայն կեանքը վտանգի դնելով: